

Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához

Neuser Ádám egészen az újabb időkig ismeretlen alakja volt XVI. századi szellemi életünknek. Elsőnek Borbély István munkái¹ hívták fel a figyelmet egykori erdélyi szereplésére. Európa-szerte üldözött bujdosóként érkezett 1572 tavaszán Kolozsvárra, s egyike volt azoknak az antitrinitárius emigránsoknak, akik merész racionalizmusukkal merőben új irányba terelték az erdélyi servetianus unitarizmust. Bár Borbély ez új ideológiai fejlődés számos elemét feltárta, mégis nem egy nyitott problémát és tisztáznivalót hagyott hátra. Ezt a feladatot vállalta magára legutóbb Pirnát Antal alapvető műve,² mely szabatosan kijelölte Neuser helyét az erdélyi antitrinitarizmus 1570–1579 közötti szellemi alakulásában. E háttérben most már szemléletesen domborodik ki előttünk az ő érdekes személyisége és gondolatvilága. Pirnát e könyvében az összegyűjtött adatok beható ismertetésére és kritikai egyeztetésére törekedett, amit sikerült is elérnie. Legalább Neuser életére és ideológiájára nézve azonban még ezután is maradt tisztázni és kiegészíteni való. E célból részint a már felhasznált forrásanyag új mérlegelésével, részint pedig néhány új adat beiktatásával szeretném ehelyütt a Neuser-képet teljesebbé tenni. Vizsgálódásaimban úgy személyi, mint ideológiai tekintetben elsősorban a Magyarországgal kapcsolatos részletekre és jelenségekre kívánok kiterjeszkedni.

1. Neuser iszlám-keresztény koncepciója

Lessing éles elmével megírt tanulmánya³ és Pirnát megállapításai óta tarthatatlan a régebbi írónak az az állítása, hogy Neuser a II. Szelim török szultánhoz írott levelét az 1570. évi speiéri birodalmi gyűlésen időző Bekes Gáspárnak, János Zsigmond erdélyi fejedelem követének adta át továbbítás végett s az a nevezett hitszegő magatartása révén került volna II. Miksa császár és III. Frigyes pfalzi választófejedelem kezére. Neuser már a kihallgatásra való várakozás során megtudta Bekes titkárától, hogy ura éppen a törökkel való szakítás és a Miksa császárral való szövetségekötés végett jött Speierbe.⁴ Így még ha szándéka lett volna is a kérdéses levelet átadni a követnek, e hírre feltétlenül el kellett attól állnia. Hitelt kell adnunk azért Neuser közlésének, hogy ő a levelet soha nem küldte el, senkinek meg nem mutatta, s azt egy sajátkezűleg rávezetett záradékkal érvénytelenítette. Csak menekülése után a lakásán tartott házkutatás során került az az ellenség kezébe.⁵ A Neuser és társai ellen támadt gyanúnak egyedül a Bekessel fenntartott kapcsolat volt az oka.⁶ Már Sandius rámutatott arra, hogy Neuser egy Bekeshez írt levelének elfogása robbantotta ki az 1570. július 15-i császári letartóztatási parancsot.⁷ Arról is van híradás, hogy Neusernek János Zsigmond fejedelemhez, társának, Sylvanusnak pedig Blandrata Györgyhöz írt levele jutott a hatóság birtokába.⁸

Már e levelek tartalma is eléggé kompromittáló volt íróikra nézve. Kiderült belőlük, hogy milyen terveket szőttek a heidelbergi antitrinitáriusok. Blandratának ilyen kívánságukat

¹ A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár, 1914. — A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Cluj-Kolozsvár, 1925.

² Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Budapest, 1961.

³ Von Adam Neusern, einige authentische Nachrichten. *Gotthold Ephraim Lessings sämtliche Schriften*. IX. Bd. Berlin, 1839. 359–415. (Bevezetés 359–364, Neuser Konstantinápolyban 1574. április 7-én kelt levele 364–379, kísérő tanulmány 379–415.)

⁴ KARL WILD: Adam Neuser, oder Leben und Ende eines Lichtfreundes aus früherer Zeit. 2. Aufl. Schaffhausen, 1878. 17.

⁵ LESSING i. m. 375, 382, 388.

⁶ Uo. 395–396.

⁷ Bibliotheca Antitrinitariorum. Freistadii, 1684. 61.

⁸ WILD i. m. 17.

nyilvánították: „er solle deutsche Druckereien in der Türkei anrichten und Bücher durch Deutschland verbreiten lassen, dadurch die falsche Lehre von der Dreieinigkeit Gottes und von der heidnischen Abgötterei der Christen, welche der höchste Gott durch Mahomeds Schwert nun etliche hundert Jahre gestraft habe, gezeiget und die rechte Lehre von einigen Gott, ohne Christum den Sohn Gottes und ohne den hl. Geist, bekannt gemacht werde. Dadurch werde sein Fürst grosse Herrlichkeit und Ehre bei den Deutschen und bei den Italienern bekommen und auch der türkische Kaiser in besseres Geschrei bei den Deutschen gelangen, den der allmächtige Gott Jehovah mit seiner Gnade je mehr ehren und umfahen wolle”.⁹ Tehát Neuser és Sylvanus török területen — nyilván a szultán reménybeli támogatásával — felállítani tervezett nyomdák segítségével antitrinitárius könyvekkel akarták elárasztani Németországot s ez elgondolásuknak meg akarták nyerni János Zsigmond fejedelmet is, kinek országában az antitrinitarizmus működő sajtóval rendelkezett. Már a Blandratához intézett levél itt közölt részlete is mutatja, hogy Neuser és Sylvanus ideológiájukban ez időre túljutottak már nemcsak a hagyományos protestáns dogmarendszeren, hanem magán a servetianus antitrinitarizmuson is és remélték, hogy a vallási tételek megszüntetésével sikerül nekik a kereszténységet egy olyan ésszerű egyistenhívó vallással formálni, mely egészen közel kerül a szintén monotheista mohamedanizmushoz s a két vallás hívei lényeg szerint azonos elvekben egyesülhetnek. Ez autonóm humanista szemléletből eredő eszmény megvalósításának legcélszerűbb eszközeül az antitrinitárius racionalizmust tekintették. Pirnát Palaeologus Jakabbal kapcsolatban tüzetesen ismertette ezt az ideológiát. Fejtegetései után hajlandók volnának leszögezni, hogy ez eszmevilág Palaeologustól ered, ha pár évvel előbb Neusernél és társainál nem találkoznánk vele. Alkalmasint mindnyájan az európai antitrinitarizmus ez idő szerint még ismeretlen előzményeiből merítették.

A török szultánhoz írott levél jó bepillantást enged Neuser szellemiségébe, mely fáradhatatlan humanista kritikával a kereszténység és a mohamedanizmus szintézisét kereste. Legjellemzőbb részletei közül néhányat idézünk: „S. Majestät wolle mich in die Zahl der Gottgläubigen eures Volkes und für einen Unterthanen aufnehmen. Den von Gnad des Allmächtigen sehe, erkenne und glaube ich von ganzem Herzen, dass eure Lehr oder Religion wahr, rein, lauter und Gott gefällig sei. . . bin ich deren einer, die mit Freuden den Alkoran lesen und bin einer, der eures Volks zu sein begehrt und bezeuge vor Gott, dass diese Lehre eures Propheten. . . die ungezweifelte Wahrheit sei. . . Hab ich allbereit ein Buch geschrieben, darin ich beweis und darthue: dass Christi Lehr nie dahin gestanden, dass er selbst ein Gott sei, wie die Christen fälschlich rühmen, sondern dass nur ein einziger Gott sei und der keinen Sohn habe, der ihme gleiches Wesen habe. . . Zu Heidelberg hab ich öffentlich in den Kirchen und Schulen mit Predigen und Disputiren etliche Stück unserer Lehr zu widerfechten angefangen. . . und auch viel der Gelehrtesten auf meine Seite gebracht. Da ich aber spürte, dass unsern Theologen und dem Churfürsten die ersten Anfänge der Wahrheit nicht wollten eingehen. . . derowegen ich meinen Dienst dem Churfürsten aufgesagt und zu Ew. Majestät mich begeben wollten in Hoffnung, die abgöttischen Christen mit mehren Nutz und weniger Gefahr meines Lebens anzufechten. . . Sobald die Christen dahin berichtet, dass Ew. Majestät Reich eben diess sei. . . davon Daniel im 2. und 7. Capitel sagt, welches die ganze Welt einnehmen, über alle Kaiser und Könige herrschen soll, werden sie sich nicht mehr ungehorsam erweisen, sondern gutwillig ergeben”.¹⁰

Ezek szerint Neuser nem látott ellentétet a szentháromságtan és más hagyományos dogmák megkötöttségétől szabaddá tett kereszténység és a mohamedanizmus között. A koránt épp annyira igaznak tartotta, mint az egyedül csak emberi műként felfogott bibliát. Így érthető, hogy a török mohamedánokra úgy tudott tekinteni, mint olyan egyistenhívókra, akikkel az antitrinitáriusok magukat egynek tudják vallani s magát is könnyen a mohamedánok sorába képzelte. Nincs tudomásunk róla, hogy a mohamedán vallás felett gyakorolt-e valamilyen kritikát. A jelek azt mutatják, hogy feltétel nélkül elfogadta azt. A keresztény hitet azonban valószínűen sikerült dogmátlanná tennie. Temesvárott a török basa előtt is ebben a szellemben mondja önmagáról: „. . . in Deutschland bin ich für einen Freund der Türken gehalten worden. . . darum dass ich. . . nur einen Gott geglaubt hatt, als wie die Türken. . . Darauf spricht der Bascha, wenn dem also ist, dass du allein an den einigen Gott glaubst, der Himmel und Erden erschaffen hat, als wie wir, und bist darum von den Deinen für einen Türken gehalten worden, so beweis itzt solches mit dem Werk, werd zu einem Türken. . . Darauf antwortet ich, dass ich auch den Alkoran gelesen hätt und einen Gefallen daran gehabt hätt, darum ich denn für einen Türken wäre gehalten worden”.¹¹ A temesvári basa jól

⁹ Uo. 17—18.

¹⁰ Uo. 31—33.

¹¹ LESSING i. m. 369. — WILD i. m. 63—64.

látta, hogy Neuser olyan nézetet vall, melyben a kereszténység és mohamedanizmus egymással azonosulnak. Ide vonatkozó nézeteit alkalmasint „De omnibus religionis capitibus” címmel kéziratba is foglalta s talán ezen művéről emlékezik a szultánhoz írott levelében. Ez az irata, valamint a Bibliander koránkiadásához készült glosszái a lengyel antitrinitáriusokra is hatást gyakoroltak, de nem maradtak korunkra.¹²

A szultánhoz írott levél bepillantást enged Neuser társadalmi és politikai szemléletébe is. Úgy érezte, hogy az Európát megosztó vallási feszültség felszámolásával elérkezik a keresztény és mohamedán népek, így a német és a török birodalom egyesülésének ideje is. E nézetének nem habozott kifejezést adni a törökök császára előtt: „Derohalben wenn Ew. Majestät die abgöttischen Christen zur Erkenntniß des einigen Gottes bringen, Euer Reich erweitern, und des einigen Gottes Ehr in der ganzen Welt ausbreiten wollen, so ist es itzund Zeit fürzunehmen, dieweil der Christen Pfaffen und Prediger also zwieträchtigt seyn, und das gemeine Volk im Glauben zu zweifeln anfähet, so treiben und trücken die Bischöfe und Obrigkeiten den armen Mann so heftig, dass er öffentlich Ewr. Majestät Zukunft begehret, damit Ewr. Majestät das teutsche Reich besitzen und den Armen erledigen thue”.¹³

E megnyilatkozás annyira merész, hogy Lessing hajlandónak mutatkozik azt a levélben Neuser ellenségei által eszközölt betoldásnak minősíteni. Valójában azonban hiteles törekvéseket tár fel. A két vallás említett módon való egységre hozását a propagandán túl leginkább csak a mohamedán török hatalom fegyveres beavatkozásától várta. E meggyőződése kialakításánál befolyásolta őt a német nép feudális és egyházi vezetőivel szemben érzett eleven gyűlölete és a török szultán és birodalma iránt táplált optimista lelkesedése is. E subjektív beállítottsága ragadta őt arra a határozottan már politikai állásfoglalásra, amellyel kész volt a török szultánt a német birodalom fegyveres meghódítására biztatni. Sőt e részben még a maga szolgálatát is hajlandó volt felajánlani: „Ich meines Theils will nach allem Vermögen mit Schreiben und Vermahnen nichts unterlassen damit sie, die abgöttischen Christen zum rechten Glauben bekehret, Gottes Ehre gefördert, und Ewr. Majestät Reich erweitert werde”.¹⁴ Kétségtelen, hogy Neuser itt nyilvánított aspirációi teljesen kimerítik a hazaárulás és felségsértés lényegét. Mégis azokat csak elvi és nem gyakorlati szempontból lehet és kell megítélni, mert e baljós levelet önképzőleg ráirt záradékkal érvénytelenítette s a szultánhoz soha sem küldte el. Hona világi és egyházi vezetői azonban ezt nem vették figyelembe. Felsőszécsénynek bélyegezték s Európa-szerte sebzett vadként kergették. Később, mikor valóban Konstantinápolyba került és törökké lett, ezen ítéletüket igazolva is látták.

Neusernek ezt az új politikai és szellemi elrendezést nyújtó programját méltán nevezhetjük koncepciónak, melyben németek és törökök a szultán fősege alatt egy egyistenhívő szabad polgári birodalomban egyesültek volna. Münzer Tamás óta ő az első egyházban termett gondolkodó, aki egyszerre szellemi és politikai elrendezést hirdet. Realizmus, józanság, tisztánlátás tekintetében egyáltalában nem mérhető össze azzal, de kétségkívül vallási forradalmár, aki elveit politikai síkon is kívánta alkalmazni. Váradalmát kifejezetten a német nép osztályellentéteire alapította. Az idézett levélrészlet szerint jól látta hazájában a világi és egyházi feudalizmus elnyomása alól szabadulást váró néptömegek forradalmi hangulatát s a vallási racionalizálódással együtt az elnyomott osztályok felszabadulását is várta. Elgondolása szerint e vallási és társadalmi megújulásnak a török koncepció jegyében kellett volna végbemennie. Annyi bizonyos, hogy a Kólozsvárótt megfordult atitrinitárius emigránsok között Neuser képviselte a leghaladóbb és legmerészebb társadalmi és politikai szemléletet. Ő nem hagyta a radikális vallási ideológia társadalmi következményeinek levonását mások tetszésére, mint némely szellemi rokona tette. Levonta azokat ő maga bizonyosságául annak, hogy az igazi antitrinitárius szabadgondolkodás, mely a konfesszionális válaszfalakat lerombolta, társadalmi tekintetben is forradalmi ideológia volt. Kólozsvárra Európában egyedülálló egyben különös vallási és társadalmi koncepció lehetőségét hozta magával, mely részben korán túl mutatott, részben pedig, miként II. Miksa császár Németországában, úgy Báthori István fejedelem Erdélyében is képtelenség volt. Legnagyobb tévedését azzal követte el, hogy éppen a török szultánban látta azt a személyt, aki vallási, társadalmi és politikai tekintetben új korszakot hozhat a népeknek. Humanista ábrándjai közt elkerülte figyelmét a valóság, hogy a kereszténység és mohamedanizmus közös nevezőre hozását a dogmák likvidálásán túlmenően egy csomó társadalmi, gazdasági, történeti, földrajzi és néprajzi adottság teszi lehetővé, s emellett elfelejtette azt is, hogy a rabszolgatartó szultán az európai feudalizmus elképzelt felszámolása után nem a szegények polgári szabadságát, hanem azok szolgátságának csak egy másik válfaját hozta volna. E rövidlátásáért Konstantinápolyban keményen meglakolt.

¹² LESSING i. m. 397, 410—411.

¹³ Uo. 403. — Wild i. m. 33.

¹⁴ LESSING i. m. 383.

2. Szökési kísérlet 1569-ben Pozsonyban

Neuser a török szultánhoz 1570 tavaszán Heidelbergben fogalmazott levelében így emlékezik meg egy szökési kísérletéről, mellyel Pozsonynál próbálkozott: „Dann für (vor) einem Jahr war ich Fürhabens zu Euch zu fliehen, kame bis gen Presburg, aber dieweil ich der Ungarischen Sprache unerfahren, nicht weiter vermochte, bin ich derhalben wieder zu den Meinen gekehr, und fast noch ein ganz Jahr bey ihnen gewesen”.¹⁵ Tehát Neuser megvallja, hogy már levele írását egy évvel megelőzően kísérletet tett a szultánhoz való szökésre, de ez nem sikerülvén, Pozsonyból visszatért családjá körébe. Egy németországi barátjához 1574. április 7-én Konstantinápolyból intézett levelében említi, hogy a szultánnak szánt levelet négy évvel azelőtt, tehát 1570 április eleje táján írta,¹⁶ így pozsonyi szökési kísérletének 1569 tavaszán kellett történnie. De ugyanezen levelében megemlékezik arról is, hogy egy évvel később, közelebből az 1570. július 15-ét követő hetekben volt Pozsonyban egy második menekülési próbálkozása is. Saját nyilatkozatát idézzük: „Denn da ich höre, dass Sylvanus gefangen sey, darum dass wir bey des Weyda Legaten zu Speyer gewesen waren, lauffe ich davon, komme bis gen Presburg, und weiter geselte mich zu Kaufleuten von Debretzen, dieweil ich aber sehe, dass ich in Siebenbürgen nicht kann kommen, bedenck ich und beschliesse bey mir, dass ich wiederum wolle umkehren, wieder gen Heydelberg zu ziehen”.¹⁷ Tehát Neuser végeredményében kétszer kísérte meg a török területre való átjutást.

Lessing után Neuser összes méltatói, köztük Pirnát is, a két sikertelen és hazatérés-sel végződött szökési kísérletet azonosították s csak egyetlen egy próbálkozást tételeztek fel éspedig az 1570 nyarán végbementet, miután a heidelbergi antitrinitárius csoportosulás és annak Bekes Gáspárral való kapcsolata kitudódott. Az 1569. évi szökési epizódnak figyelmen kívül hagyása azután az ellentmondások egész sorát idézte fel, melyeket csak feltevésekkel lehetett kimagyarázni. Lessing szerint az 1570 tavaszán írt levélben érthetetlen a menekülés bejelentése, mert Neuser antitrinitárius magatartása az időben még ismeretlen volt, így veszély nem fenyegette s menekülésre sem volt szüksége. Ha pedig a speieri birodalmi gyűlés ideje alatt közbejött váratlan fordulat utáni menekülésről van benne szó, ami szerinte másként nem is lehet, akkor a levélnek későbbi időből, ambergi és heidelbergi fogsága, esetleg erdélyi tartózkodása idejéből kell származnia, mely esetben annak keltezése hibás vagy hamisított. De ha az utóbbi eset igaz, akkor miként került elő a levél heidelbergi lakásáról? Külön probléma támadt a szökést követő önkéntes visszatérése megítéléséből, ami azután Neuser jellemének nem egészen reális méltatására adott alkalmat.¹⁸

Mindezt a sok bizonytalanságot, ellentmondást és következetlenséget megszüntetjük, ha elfogadjuk azt, amit maga Neuser mond, tudniillik, hogy ő kétszer kísérte meg szökést, éspedig 1569-ben és 1570-ben. Neuser régebbi életrajzírói, mint Alting, Heineccius és Jöcher még két izbeni szökésről emlékeznek meg,¹⁹ de ezeket egészen hibásan kétszeri fogságával hozták kapcsolatba, noha börtönben csak egyszer volt. Sem régebbi, sem újabb méltatói nem gondoltak arra, hogy első pozsonyi próbálkozása önkéntes lehetett. Neuser világosan és félreérthetetlenül megvallja 1570 tavaszán a szultánhoz szánt levelében, hogy egy évvel előbb Pozsonyban hozzá való szökéssel kísérletezett. Tehát 1569 tavaszán anélkül, hogy bármiféle veszély kényszerítette volna erre, csendben eltávozott és Pozsonyban megpróbálta a török területre való átjutást előkészíteni, szándéka azonban – mint írta – a magyar nyelvben való jártasság hiánya miatt nem sikerült. Már ismertetett nézetei és tervei munkálása végett a török szultánhoz akart menni. E célból szeretett volna a szultán szolgálatába állni s családjával együtt annak oltalma alá húzódni. Volt, ami e törekvésében bátorította. Nyugat-európai antitrinitárius körökben keringtek olyan hírek, hogy a török szultán az erdélyi fejedelemnek az ország egy kerületét minden jóvedelmével antitrinitárius prédikátorok bőséges eltartása céljára átadta. Neuser e hírrel bátorította elvarátait, Sylvanust, Vehe-t és Sutert,²⁰ s úgy látszik maga is számított rá, hogy a szultán feltétlenül pártfogásába veszi őt. Érdekes vonása e hírnek a túlfűtött optimista váradalom, mintha maga a szultán is előmozdítani szándékozott volna a küszöbön álló antitrinitárius propagandát, mely végeredményében Európa népei előtt a modamedanizmushoz vezető utat lett volna hivatva egyengetni. Csak az ilyen illúziók világában élő emberek tudták azt komolyan elhinni, hogy a török szultán elfeledkezze a vallási tilalomról, birodalma területén antitrinitárius nyomdakát enged működni.

Neusernek a török területre való átjutás céljából Pozsonyban eszközölt mozgolódása titokban maradt. Így utána bántódás nélkül visszatérhetett Heidelbergbe, hol egy évig

¹⁵ Uo. 387.

¹⁶ Uo. 372.

¹⁷ Uo. 373.

¹⁸ Uo. 386—388.

¹⁹ Uo. 360—363.

²⁰ Uo. 361. — Wild i. m. 13.

még szabadon működött. E részletet nemcsak azért kellett beiktatni Neuser életébe, mert saját közlése támasztja alá, hanem azért is, mivel csak így érthető a távozását követő bánattalan visszatérése, melyre kommentátorai gyakran hivatkoznak. Helyesebb azonban ezen életpeződját menekülési kísérlet helyett inkább szökési kísérletnek nevezni.

3. Menekülési próbálkozások 1570-ben Komáromban

De térjünk vissza az 1570. július 15-ét követő másik kísérletére, mellyel szintén török területre való jutását szorgalmazta. Neuser azt állítja, hogy ezt is Pozsonyban készítette elő debreceni kereskedők igénybevételével. A heidelbergi antitrinitárius szervezkedés napvilágra jutása után Neuser számára nem volt más választás, mint a menekülés s egészen természetes, hogy annak a török szultánnak oltalma alá kívánt húzódni, aki miatt éppen bajba jutott. Nem lehet tehát kétségünk afelől, hogy itt az előzőtől teljesen különálló újabb próbálkozásról, immár határozottan menekülési kísérletről van szó. A vállalkozás azonban ezúttal mégsem Pozsonyban, hanem Komáromban történt. Neusernek érdekében állott, hogy menekülési kísérletének valódi helyét s abban segítő társának nevét elhallgassa. Ezért terelte a figyelmet Pozsonyra. Neuser komáromi ténykedéseiről tájékoztatást nyújt Ungnad Dávid császári követ udvari papjának, Gerlach Istvánnak Konstantinápolyból 1573. október 11-én Jakob Heerbrand tübingeni tanárhoz írott levele,²¹ valamint más forrás is.²² Gerlach értesülését Neuser Komáromban lakó ismeretlen nevű rokonától (familiaris), az odaváló német iskolamestertől vette, aki a menekülési kísérletek előkészítésében részt vett. Neuser német barátjához Konstantinápolyból 1574-ben írt levelében azért hallgat komáromi mesterkedéseiről, hogy ottani rokonát és más barátait az esetleges kellemetlenségektől megkímélje.

Neuser Heidelbergből való szerencsés elmenekülése után körülbelül 1570 augusztusa folyamán érkezett Komáromba. A Duna és Vág-Duna összefolyásánál épült város hatalmas várával úgyszólván a török torkában feküdt. A Duna jobb oldalán, Komárommal átellenben a tatai várban még német helyőrség volt, a hozzá közel eső gesztesi várban azonban már törökök tanyáztak. A vár akkori német kapitánya, a lutheránus Kielmann András göppingeni születésű s mint ilyen Neusernek württembergi földije volt. Kielmann a várban német tábori prédikátort és német iskolamestert tartott. Az előbbi ez idő tájt alkalmasint Hosius János lehetett,²³ az utóbbi pedig Neuser említett rokona volt. Magában a városban gyakran időztek hódoltságba tartó, vagy hódoltságban lakó kereskedők. Így e hely nagyon alkalmasnak mutatkozott a török területre való átjutásra.

Neusert az iskolamester segítségével Budára tartó s éppen Komáromban időző kereskedők egy hordóba rejtették el s így kellett volna az utat a Dunán Budáig hajóval megtennie. Azonban az egyik kereskedő árulása folytán a folyón lefelé tartó karavánt Esztergom irányában feleúton a tatai német őrség egy Türjerg nevű hadnagya csapatával feltartóztatta, a török kíséretet elzavarta s a szállítmányt átkutatta. Türjerg Neusert rejtekhelyéből kivonta és Tatára vitte, onnan azonban elbocsátotta. Neuser visszament Komáromba s rokonától támogatva újabb menekülést kísérelt meg. Most török területen át hazafelé utazó debreceni kereskedőkhöz csatlakozott, haját és szakállát török módra nyíratva s a kereskedőkéhez hasonló ruhát öltve magára. Mégis egy őrjárat a törököken kinéző, de sem magyarul, sem törökül beszélni nem tudó Neusert már a vár közelében elfogta s mint esetleges katonaszökevényt vagy kémét a vár kapitányának átadta. Kielmann azonnal bilincsbe verve fogságba vetette, de az iskolamester és komáromi férfiak közbenjárására végül is haza bocsátotta őt. Úgy látszik előző évben is Pozsonyból kiindulólag hasonló körülmények között kísérelte meg a szökést, mert akkor is a magyar nyelvismeret hiánya lett az árulója.

Komáromi kudarca után, az 1574. évi levele szerint, elhatározta, hogy újból (wieder) visszatér Heidelbergbe. Ennek során Ambergben jelentkezett a választófejedelem kancellárjánál, aki vendégségbe hívta, majd az éjszaka folyamán letartóztatta és börtönbe vetette őt.²⁴ Az eset megértéséhez azonban tudni kell a következőket. Neuser Nieder-Pfalzba, III. Frigyes választófejedelem kálvinistává lett országába és annak székvárosába, Heidelbergbe

²¹ „Comperi autem a ludi rectore Gommorensi, (cui familiaris fuit) quod Neuserus solum, ut dicitur, vertens, Gomorram pervenerit, ibique se in dolium cum aliis multis Budam transferendum includi curaverit, verum cuiusdam mercatoris prodicione latere non potuisse. Hac fraude detecta, aliam commiscitur, et habitum Ungaricum assumens totum se more Turcarum radi voluit, ut tutius et securius iter Budense ingredi possit. Sed ne hoc quidem cessit ei consilium. Nam ad supremum Capitaneum castrorum Gommorrensiū D. Kielmannum Greppingensem tanquam transfuga et explorator delatus, in vincula coniectus est. Ex quibus tandem, precibus dicti ludi moderatoris aliorumque, hominis vesaniā, ex assiduis studiis et lubricationibus contractam, mentientium, liberatus, per Poloniam Septem castra adiit.” Lessing i. m. 392.

²² WILD i. m. 21—25.

²³ PAYR SÁNDOR: A dunántúli evang. egyh. kerület története. Sopron, 1924. 521.

²⁴ LESSING i. m. 373—374. — PIRNÁT i. m. 119.

nem mert visszatérni. Megkísérelte ezért ennek közvetlen területi összeköttetéssel nem bíró és a távoli Bajorországgal határos tartományában, az Ober-Pfalzban való letelepedést, mely terület hű maradt a lutheri reformációhoz s annak helytartója, Lajos herceg semmi színt alatt sem volt hajlandó atyja kívánságára bevezetni a helvét reformációt, sőt pártfogásába is vette a lutheri hithez ragaszkodó heidelbergi menekülteket. Ilyennek adván ki magát Neuser, sikerült is neki Melchior Potter neuburgi lutheránus lelkész bizalmába és pártfogásába beférkőznie. Elpanaszolta annak, hogy földönfutóvá lévén, bejárta Ausztriát, Morvaországot és Magyarországot, de sehol sem kapott papi hivatalt. A hiszékeny Potter elvitte őt a tartomány fővárosába, Ambergbe és beajánlotta Máté superintendensnek, valamint a helytartó kancellárjának támogatásába. Utóbbi azonban kiletét felfedezte s őt fogolyként Heidelbergbe szállíttatta, honnan azután csak öre leitatásával 35 heti fogság után sikerült végül is megszöknie.²⁵

4. Neuser Kolozsvárott

A heidelbergi börtönből való szökés után Neuser nyugat felé menekült, de sehol sem volt maradása, mert mindenütt felismerték. Baselben Grynäus Jakabnál akarta magát megvonnai, de Beza haragja elől sietve távoznia kellett. Párisban is sokan felismerték, ezért Dasypodius Theophilus nagy megkönnyebbülésére áthajózott Angliába. Londonban a külföldi menekültekből álló mennonita gyülekezet is elzárkózott előle, így kénytelen volt visszatérni a kontinensre. Hollandián átutazva 1571 tavaszán Maastrichtban spanyol fogságba került, majd innen elszökve titokban Pfalzba lopakodott be. Mikor azonban látta, hogy sorsa itt megpecsételődött, Szászországon és Szilézián keresztül Lengyelországba húzódott s az itteni antitrinitáriusok közt próbált meggyökerezni. Azonban Krakóban Thretius Kristóf felismerte őt és fellépett ellene. Törvényes lehetőség sem volt maradására. Így most már nem lehetett más választása, mint hogy Erdélyben próbáljon szerencsét.²⁶

1572 tavaszán érkezett Sommer János hívására Kolozsvárra. Magával hozta néhány tekintélyes lengyel unitárius személy ajánlólevelét is. A városi tanács azonnal szász prédikátorul alkalmazta. Működését előttünk ismeretlen álnév alatt folytatta, de Alesius Dénes, a fejedelem udvari papja csakhamar felismerte. Egyedül Sommer János és Dávid Ferenc előtt tárta fel kiletét és a személye körül támadt bonyodalmakat.²⁷ Dávid ekkor már kapcsolatban állott Palaeologus Jakabbal, a nyugtalan természetű radikális antitrinitárius gondolkodóval, aki nemrégiben első ízben fordult meg Kolozsvárott, s az is meglehet, hogy még Neuser odaérkezésekor is ott tartózkodott. Neuser csak mélyíthette azt a hatást, amit Palaeologus merész gondolatai gyakoroltak Dávidra. Palaeologus még csak ennek az évnék a végére írta meg „De tribus gentibus” c. traktátusát, de abban kifejtett eszméi már korábban forronghattak benne. Bizalmas beszélgetésekben bizonyára feltárta Dávid előtt azt a nézetét, hogy ha a szentháromság-dogmát és más észellenesnek minősíthető tanítás kiküszöböljük a vallásból, akkor a keresztények és mohamedánok egygyé válhatnak, mint ahogyan az emberi műnek tekintendő biblia és az alkorán közt sincs lényegbevágó különbség, ugyanazon egy istenségről tanítván mindegyik. Neuser annál inkább kitérhetett ez eszmékre Dávid előtt, mert ezek neki kedvenc központi gondolatai voltak.

Neuser már rövid kolozsvári működése első napjaiban hirdethette a radikális antitrinitarizmus és a mohamedanizmus eszméi azonosságát, mivel Báthori István fejedelem az 1572. május 1-én Medgyesen összeülő szász lutheránus zsinathoz Alesius Dénes által intézett propozícióiban azt követelte, hogy fékeztesse meg mindazok: „qui de Jesu Christo et de Spiritu Sancto ab ecclesia catholica dissentiunt, Mahometismum aut quemcumque atheismum volentes inferre”.²⁸ Az arianizmusnak a mohamedanizmussal, judeizmussal, manicheizmussal és epikureizmussal együtt való emlegetése az antitrinitarizmus fellépése óta közhely volt Erdélyben. Báthori utasításában azonban a gyűlölt eretnekségnek mindezen szokásos elnevezések mellőzésével egyedül a „mahometismus” szóval való megjelölése kétségtelenül Palaeologus és Neuser tanításának jelenlétére utal.

Adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy Dávidra milyen hatást tehettek ez eszmék és mennyit sajátított el azokból. Egy azonban bizonyos, hogy amíg Sommer megismerve Neuser nézetét és törekvéseit, azokhoz csatlakozott, akik annak eltávolítását kívánták s e nézetének a városi tanács előtt is kifejezést adott,²⁹ addig Dávid az adott helyzetben felismerve

²⁵ WILD i. m. 26—29, 36—37.

²⁶ LESSING i. m. 364—365.

²⁷ Uo. 365. — Wild i. m. 55, 57—58.

²⁸ G. D. TEUTSCH: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1862. 203.

²⁹ WILD i. m. 58.

a Neuser számára kínálózó egyetlen lehetőséget, török fennhatóság alatt álló unitárius környezetbe és egyházi szervezetbe irányította őt. A bevallott cél ezzel kapcsolatban az volt, hogy Neuser a Karádi-féle nyomda segítségével találjon módot az ellene hangoztatott vádak irodalmi úton való megcáfolására.³⁰ Volt azonban a vállalkozásnak egyéb célja is, amelyet Neuser örömmel vállalt, hisz oly régóta kereste az alkalmat arra, hogy antitrinitáriusokkal és mohamedánokkal fesztelenül együtt lehessen. Már odahaza Heidelbergben ábrándokat szőtt arról, hogy török területen levő nyomda segítségével sajtópropagandát indít majd Németországban a radikális antitrinitarizmus érdekében. A jó alkalom erre elérkezett, Dávid egy török területen levő antitrinitárius nyomdához irányította őt. Dávid jóindulatú megértéssel vehette tudomásul Neuser terveit s kezébe adta a lehetőséget a kezdeményezésre.

Az is valószínű, hogy Neuser Dávid lelkében a maga hozzájárulásával megszilárdíthatta és meggyőződéssé érlelhette ki a hatásokat, amelyeket az Jézus nem imadására nézve Palaeologustól kapott. Neusernek ott tartózkodása alatt lehetett sok ellenlábasa Kolozsvárott, de később – már távollétében – a radikális antitrinitárius ideológia kiteljesedésével növekedőben volt a tekintélye és eszméi is sok helyütt kedveltségre tettek szert Erdélyben. Erre mutat, hogy konstantinápolyi helyzete és dolgai dacára bíztak benne. Vele összekötésüket fenntartották. Régi új-testamentumi görög kéziátokat küldött Erdélybe s mikor meghalt, hátramaradt kéziratait ottani szellemi rokonai 100 forintért megszerezték maguknak.³¹

*

A radikális antitrinitarizmus hazai úttörőire vonatkozó kutatás koránt sincs befejezve. E rövid tanulmány is a szempontok és ismeretanyag bővítésével csak utalás akar lenni a Neuser személye és működése körüli további vizsgálódások szükségességére. Még a hazai és erdélyi gyűjteményekben is jöhetnek elő idevágó szórványos adatok, gyümölcsözőbbnek ígérkezik azonban a kutatás a németországi gyűjteményekben. Neusernek több mint száz évvel ezelőtti életrajzírója, Karl Wild, akinek könyvét használtam, előszavában hivatkozik a bajorországi Maihingenben levő Öttingen-Wallerstein hercegi hitbizományi könyvtár gazdag anyagára, ahonnan sokat merített. Még innen, de más német gyűjteményekből is kerülhetnek elő dokumentumok, amelyek Neuser magyarországi és erdélyi szereplésére nézve hézagpótló adatokat tartalmaznak. Méltó fáradozásainkra az a férfiú, aki hányatott élete során hazánkban is megfordult s akinek korán túlmutató humanista törekvéseit részint saját illuzionárius természeté, részint századának skolasztikus gondolkodása és fejlődésben megrekedt társadalmi szerkezete lehetetlenné tette s éppen ezért mártírsorsot vállalni kényszerült.

Kathona Géza

Pázmándi Horváth Endre ismeretlen műve Pannonhalmán

A pannonhalmi kéziratárban a „Bencés növendékektől előadott szindarabok” című kötegen van egy kéziratós mű: *Győr Visszavétele* a XVII-dik Századból való Hazai Történeten épült *Hösi Játék* Három Fel-Vonásban. Minden jel arra mutat, hogy ez a mű Pázmándi Horváth Endrének egy, az irodalmi köztudatban eddig nem szereplő alkotása. Mire alapozzuk ezt a véleményünket?

1. A győri „Academiai Ns. Ifjuság” előadott egy „Győr visszavételéről nevezett Hösi Játékot” valószínűleg 1820. május elsején.¹ Közelebbit nem tudunk róla, csak az a két ének jelent meg nyomtatásban hely és évszám nélkül, amelyet a Játék közben énekeltek.² Kezdősoraik :

Ájul szivem fájdalmában
Hanyatlásán hazámnak...
és
Éjjél volt, mikor érkezünk
Maroknyi sereggel...

³⁰ LESSING i. m. 366—367.

³¹ Uo. 361, 378.

¹ MOHL ADOLF: Győr elestének és visszavételének irodalma. Győr, 1935. 24.

² Énekek, melyeket a Győri Academiai Ns. Ifjuság elmondott, midőn a Győr vissza-vételéről nevezett Hösi Játékot elő adná. Az énekek leközölve: MOHL ANTAL: Győr eleste és visszavétele. Győr, 1913. 128. l.